Válka, Josef

Velkostatek a stavovský stát - vlastnické a teritoriální poměry

In: Válka, Josef. *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě.* Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp. 21-41

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/119331
Access Date: 28. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

II.

VELKOSTATEK A STAVOVSKÝ STÁT — VLASTNICKÉ A TERITORIÁLNÍ POMĚRY.

Morava v českém státě a habsburské monarchii — hegemonie panskorytířské koalice — právní zajištění feudálního pozemkového vlastnictví a jeho nezávislost na panovnické moci — podíl jednotlivých stavů na pozemkovém vlastnictví a vývojové tendence — teritoriální obraz panství začátkem 17. století.

Rozhodující význam pro vývoj struktury feudálního velkostatku měla všeobecná hospodářská situace, s níž byl tento vývoj v dialektickém vztahu: stav výrobních sil, technika zemědělské výroby, situace v oblasti trhu, cenový vývoj apod. Velmi důležité však byly mocenské prostředky, kterými disponovali vlastníci velkostatků a které umožňovaly prosazovat výhodnou hospodářskou politiku v rámci daných ekonomických poměrů. Je totiž známo, že feudální velkostatek mohl na určitou hospodářskou situaci (rozvoj trhu, techniky, vývoj cen) reagovat různým způsobem a že tento způsob byl do značné míry určen vlivem pozemkových vlastníků na státní správu a zákonodárství, jakož i stupněm mimoekonomického přinucení, vykonávaného na poddané a silou jejich odporu.

Feudální velkostatek byl po celé období feudalismu kombinací funkcí hospodářských, správních a soudně-politických. Vykonával podstatnou část činnosti, která v moderní době přísluší státní moci nebo místní samosprávě. Rozsah veřejnoprávních funkcí velkostatku kolísal od naprosté správní a soudní suverenity, kdy velkostatek vykonává všechny tyto funkce v rámci svého teritoria vlastními orgány, k většímu či menšímu zasahování státní moci na území velkostatku, a to zejména v soudnictví, ale také ve správě a v hospodářské legislativě. S rozvojem peněžního hospodářství, obchodu, vojenství, financí a třídního boje bylo nutno stále častěji upravovat celostátně různé otázky, které vývoj přinášel. Naprostá autonomnost feudálního velkostatku byla již vyloučena. Zejména v 16. století se činnost státních orgánů prohlubuje, stává se pravidelnou a mnoho otázek nejen politických a vojenských, ale i hospodářských, sociálních a finančních je nutno řešit centrálně. Za této situace bylo důležité, které třídy a vrstvy ovládnou stát, aby jeho prostřednictvím mohly diktovat pro sebe výhodnou hospodářskou a třídní politiku. Pro feudální velkostatek pak bylo rozhodující, jakou míru veřejnoprávní autonomie si zachová a jaký vliv budou

mít vlastníci velkostatků na legislativu a na centrální státní moc. Proto si všimneme, jaké postavení zaujímali feudální vlastníci ve státní správě a jaké bylo postavení velkostatku v systému feudální státní správy a soudnictví.

Morava představuje v 15.—16. století samostatnou správní oblast v rámci českého státu a habsburské monarchie a má i své vlastní státní stavovské instituce. Územní i institucionální samostatnost Moravy v rámci českého státu se vyvíjela od nejstarších historických dob, avšak ve 14. a 15. století byla dále posílena ustanovením lucemburské markraběcí vlády, odlišným průběhem husitství, odtržením od Čech za Matyáše Korvína a silným separatismem feudálů, kteří v 15. a 16. století plně ovládli vnitřní správu a viděli v zemské samostatnosti jeden z nejcennějších prostředků své hegemonie. Legislativní moc náležela zemskému sněmu a soudu; zemskou správní a policejní moc představoval hejtman a sněmovní komise. Panovnická moc neměla v zemské správě vlastních orgánů, kromě podkomořího, královského prokurátora, a některých drobnějších úřadů, které ostatně kolísaly mezi vlivem krále a stavů.[1]

Česká kancelář byla jediným významným úřadem, který měla Morava společný s Čechami. Když se však ve druhé polovině 16. století činnost Kanceláře začala prohlubovat, vyvstal proti ní odpor a došlo k pokusu o založení moravské kanceláře, která však neměla dlouhého trvání.[2] Podobný odpor byl na Moravě i proti pražskému apelačnímu soudu, který zasahoval i do záležitostí moravských měst. Společný úřad českého maršálka neměl významu. Za této situace byly největším poutem mezi Moravou a Čechami příbuzenské svazky mnoha šlechtických rodů a to, že někteří feudálové měli statky v obou zemích, po případě v obou zemích zastávali úřady.[3] Ve druhé polovině 16. století se projevuje tendence upravovat některé otázky hospodářského života (mincovnictví, sbíhání poddaných) v širším rámci, zahrnujícím nejen Čechy a Moravu, ale i jiné země habsburské monarchie.[4]

Období od poloviny 15. století do Bílé hory je ve státním vývoji českých zemí charakterisováno jako doba stavovské monarchie, v níž jako vládnoucí vrstvy vedle panovníka vystupovalo panstvo, rytířstvo, duchovenstvo a města.[5] Marxistická literatura již vyvrátila představu, že stavovský stát měl „zastupitelský" charakter, zejména pokud jde o města. Pro Moravu, stejně jako pro jiné státy střední Evropy, by situaci lépe vystihoval termín „diktatura pansko-rytířské koalice". Poměr jednotlivých složek vládnoucí třídy uvnitř státu se vytvářel různě. Nejdůležitější na tomto poměru je, jak se uplatňoval ve státním ústrojí vliv měst jakožto nejprogresivnějšího prvku „stavů".

Třídně a ekonomicky města představovala protiklad feudálního velkostatku a ve svém boji proti feudálům mohla těžit z rozporů mezi šlechtou nebo z rozporů mezi panovníkem a šlechtickými stavy. Právě v 16. stol. se některé

evropské monarchie vyvíjejí ve směru spolupráce královské centralisující moci s městy, resp. s drobnou šlechtou.[6] V českých zemích se však základní poměr sil a spolupráce jednotlivých vrstev vytvořily již v 15. století a ve století 16. ani po nástupu Habsburků nedošlo k podstatným změnám.

Ve druhé polovině 15. století vznikla pevná koalice panského a rytířského stavu, která plně ovládla zemskou legislativu a správu. Šlechtě dodával její politickou váhu rozsah feudálního pozemkového vlastnictví a podíl na hospodářském životě. Tato skutečnost byla příčinou politického vzestupu rytířského stavu. V předhusitské době bojoval o hegemonii ve státě panovník a feudální magnáti, z nichž se vytvářel panský stav. Rytíři, původně vojáci a služebníci magnátů a drobní venkovští vladykové, prodělali během 15. století, tj. v době válek a velkých změn v rozdělení pozemkového vlastnictví, složitý vývoj, jehož výsledkem bylo značné rozšíření rytířského pozemkového vlastnictví, které se stalo základem politické moci té části rytířstva, která se ho zmocnila. Změny v hospodářství a ve vojenství způsobily na druhé straně úpadek zemanského a vojenského rytířstva. Od poloviny 15. století je rytířstvo jako politický stav representováno výlučně rytíři-velkostatkáři. Drobná rytířská šlechta se uplatňuje po určitou dobu ještě na krajských sněmících; když však Habsburkové krajské sněmíky zrušili, drobné rytířstvo prakticky z politického života mizí.

Hospodářský vzestup velkostatkářské části rytířstva se přirozeně projevil v požadavcích na zvýšení jejich podílu na zemské správě. Rytíři sice měli možnost individuálně pronikat do řad panského stavu „přijetím za pány", avšak tato cesta byla zdlouhavá, neboť panský stav dlouho hájil svou rodovou uzavřenost. Většina drobných statkářů se ostatně o přijetí za pána ani nemohla ucházet. Kromě zastoupení na sněmu, kterého rytíři dosáhli již ve starší době, usiloval nový rytířský stav v 15. století o zastoupení v zemském soudě a o obsazení některých zemských úřadů.

V 15. stol. zasedali na Moravě v zemském soudě pouze příslušníci panského stavu, původně bez zvláštního pořádku.[7] Rytíři se pokusili proniknout do zemského soudu v době vlády Jiřího z Poděbrad, ale neúspěšně; král totiž předložený spor rozhodl ve smyslu „starého pořádku", aby se „rytíři mezi pány netřeli".[8] Teprve v devadesátých letech došlo k dohodě, potvrzené královskou výpovědí z r. 1492. Podle této dohody páni „ohlédajíce se na pokoj" změnili výrok krále Jiřího tak, že na soudě má zasedat 14 pánů a 6 rytířů (po třech z každého kraje), kteří nejsou ve služebním poměru nebo v lenní závislosti.[9]

Roku 1523 byly na Moravě rytířskému stavu přiznány i zemské úřady. Panský stav obsazoval i nadále úřad hejtmana, komorníka a sudího, rytířský stav pak obsazoval úřad podkomořího, hofrychtéře a zemského písaře.[10] Těmito úmluvami byla legislativní i výkonná moc rozdělena mezi oba šlechtické politické stavy, čímž byly odstraněny třecí plochy. Více než „ohlédání na pokoj"

ovšem působil skutečný poměr sil a sbližování třídních zájmů obou skupin. Skutečně pak během celého předbělohorského období oba stavy vystupují v naprosté shodě, což se projevuje také shodným postupem na zemském sněmu. Panská a rytířská kurie sice jednaly odděleně, ale prostřednictvím poslů a zpravodajů se během jednání o svých stanoviskách informovaly, takže všechna usnesení byla jednotná, někdy ovšem bez účasti měst a duchovenstva. Shoda na sněmu, na soudu a v úřadech byla výrazem shodných zájmů panských a rytířských velkostatkářů.

Podíl dalších dvou stavů — měst a duchovenstva — na zemské správě byl nepatrný. Nejmocnější duchovní feudál na Moravě — olomoucký biskup — měl ve stavovské obci výlučné postavení jako jediné „kníže", hodností stojící nad panským stavem, s nímž hlasoval. Tím byl duchovní stav omezen na olomouckou a brněnskou kapitulu a na opaty několika klášterů, které byly ve vleklé krizi a tvořily společnou kurii s městy jako „královská komora". Roku 1612 se preláti pokusili zvýšit svůj vliv požadavkem, aby byli přibráni k poradám panského a rytířského stavu na sněmu. Požadavek, který v tomto smyslu formulovali, byl odmítnut s tím, že páni a rytíři se radí, protože jsou spřízněni; kdyby tomu tak bylo s preláty, také by jim kurie posílaly posly a zpravodaje.[11] Skutečnou příčinou byla však snaha feudálů obou vyznání zabránit obnově církevní moci a majetku.

Také vliv šesti moravských královských měst na zemské zákonodárství a instituce byl nepatrný. Města neměla své zástupce ani v těch nejdůležitějších institucích a byla odsouzena k pouhé obraně svých práv a privilegií proti expansi feudálního velkostatku a zemského práva. Na usnesení zemského sněmu a na schvalování celozemských zákonů neměla města celkem žádný vliv; jejich schválení ostatně ani nebylo nutné. Zástupci měst, stejně jako zástupci prelátů, byli pověřováni prací v některých sněmovních komisích, nikdy však nemohli ohrozit suverenitu šlechty. Sporné otázky byly řešeny formou smluv a královských výpovědí, které se stávaly součástí zemského zřízení.

Zbýval tedy panovník. Uplatnění panovnické moci ve feudálním státě záviselo na těchto významných faktorech: na významu sféry, která spadala bezprostředně pod panovníkovu moc, sféry, pro kterou Šusta používal termínu „dominium speciale",[12] na podpoře, kterou panovnické moci poskytovaly různé skupiny vládnoucích vrstev, a na berním systému.

Během 15. století byla na Moravě oblast zeměpanského majetku podstatně oslabena. Královské statky přešly do vlastnictví šlechty nebo byly trvale zastaveny, města se z vlivu komory emancipovala a církevní statky se zmenšily a byly v krizi. Jiných důchodů takřka nebylo. Dále pak se v 15. století nevytvořilo ono plodné spojenectví královské vlády s měšťanstvem. Po krátkém mezidobí vlády Jiřího z Poděbrad a Matyáše Korvína, které pro tuto spolupráci bylo nejpříznivější, rezignovali Jagelovci úplně na centralisaci a posílení

královské moci a potvrzovali jen hegemonii panských skupin. Své naprosté převahy v zemské vládě, při existenci zásady svobodného nalézání práva, využili feudálové k formulování zemského zřízení a zemského práva, na Moravě v Tovačovské knize a v ústavách z první poloviny 16. století, které zůstaly v platnosti až do Obnoveného zřízení zemského.

Habsburkové nastoupili na český trůn v době, kdy se pro posílení centrální panovnické moci vytvořily nové podmínky. Prostředky již neposkytoval zeměpanský majetek, o jehož rozšíření se Habsburkové ani příliš nesnažili, ale pravidelný berní systém, zdůvodněný tureckým nebezpečím. Moderní státní správa, kterou Habsburkové zaváděli, nenavazovala na staré zemské instituce, ale byla budována znovu v podobě nově zřízených celohabsburských orgánů, soustřeďujících nejdůležitější státní funkce: zahraniční politiku, vojenství a finance.[13]

Stavovským institucím byla v jednotlivých zemích ponechána jejich pravomoc v podstatě až do OZZ bez hlubších legislativních zásahů, při čemž se ovšem Habsburkové snažili soustavně posilovat posici, kterou panovníkovi zaručovaly stavovské ústavy, a využívat struktury stavovské správy ve prospěch centrální panovnické moci. Stará struktura státních orgánů v jednotlivých zemích tak sice zůstala zachována, ale už od konce 16. století z ní Habsburkové začali pomocí oddaných úředníků vytvářet výkonný orgán ne stavovský, ale panovnický.[14]

Toto úsilí Habsburků však bylo spojeno s feudální reakcí. Habsburská centralisace vycházela v 16. a 17. století z vnějších příčin a nikoliv z vnitřních potřeb rodícího se kapitalismu. Oporou centralisace uvnitř jednotlivých států jsou katoličtí magnáti, kteří své zájmy spojili se zájmy monarchie, a katolická církev se svou ideologií. Města se stala objektem kořistnické daňové politiky a hospodářského vykořisťování kombinovaného s ideologickým nátlakem.[15] Feudální velkostatek zůstal i nadále základní složkou místní správy a jeho zájmy se prosazovaly jak v zemských, tak i v celohabsburských orgánech. Boj, který se posléze rozpoutal uvnitř monarchie mezi habsburskou stranou a stavovskou oposicí, nebyl bojem dvou sociálně-ekonomických tendencí ani s přihlédnutím k tomu, že města stála na straně protihabsburské, ale bojem dvou skupin šlechty se stejnými třídně-ekonomickými zájmy.[16]

Svého suverénního postavení ve stavovském státě i svého třídního spojenectví s habsburskou dynastií, usilující o centralisaci, využila šlechta přirozeně k tomu, aby zachovala co nejširší autonomii feudálního velkostatku. Zatím, co sněmy ztrácely vliv měníce se v trpný schvalovací orgán císařských daňových proposic, hospodářská a soudní pravomoc velkostatku zůstávala zcela nedotčena.

Rozvoj peněžního hospodářství a místního i celozemského trhu, na nichž se velkostatek podílel, vyžadoval úpravu řady hospodářských otázek, dotýka-

jících se bezprostředně činnosti velkostatku: mincovních poměrů, měr a vah, regulace trhů, zajištění bezpečnosti trhů a cest, úpravu cest a mýtních poplatků aj. Zásahy celozemských orgánů do těchto otázek nejsou ovšem v 16. stol. nové: stát se jimi musel zabývat již od samotného počátku rozvoje zbožní výroby a vnitřního trhu.[17] V 16. století však je řešení těchto otázek stále naléhavější, a tak byl stavovský stát nucen vzít je na sebe. Dalším problémem, přesahujícím hranice panství, byla otázka pracovní síly. Rozvoj vrchnostenského hospodářství vedl nejenom ke zvyšování robot, ale i ke zvýšenému zájmu velkostatku o námezdní práci. Zde vznikaly třecí plochy mezi velkostatkem, sedláky a městy. Vytvářel se problém sezónních prací a počátek trhu práce. Stavovský stát se pokoušel to vše regulovat.

Posléze pak vyvstávala s hrozivou naléhavostí otázka třídního boje. Všeobecný útok feudálního velkostatku na postavení poddaných ve druhé polovině 16. století vedl k takovému zintensivnění třídního boje, že staré potlačovatelské metody již nemohly situaci ani v rámci patrimonia vyřešit; bylo tudíž nutné přistoupit ke koordinaci potlačování v celostátním měřítku.

Stavovský stát neměl dostatečnou výkonnou moc k účinnému řešení těchto problémů. Neměl ani státní úřednictvo, ani vojsko či soudy, ani potlačovatelský aparát. Během 16. století se ani o vybudování takového aparátu nepokusil. Snažil se řešit tyto problémy pouze cestou legislativní: vydáváním zákonů a předpisů, které měly upravovat situaci. Je zřejmé, že toto hospodářské a sociální zákonodárství muselo být za dané mocenské situace vyjádřením třídních a hospodářských zájmů feudálního velkostatku, že bylo zaměřeno proti zájmům měst a poddaných a že hájilo zájmy feudálů jako třídy vlastníků velkostatku. Výkon těchto předpisů a kontrola jejich plnění byly přenechány jednak stávajícím institucím stavovského státu, jednak patrimoniu. V celozemském měřítku se v tomto smyslu prohlubuje zejména činnost zemského hejtmana. Záležitosti, které nestačí vyřídit sněm a soud a které přesahují kompetenci hejtmana a patrimonia, jsou svěřovány stavovským komisím, které se stávají důležitým článkem výkonné moci. Rozpor mezi novými úkoly státu v oblasti hospodářské a sociální a stávající výkonnou mocí byl nicméně zřejmý a odhaloval nedostatky stavovského státu. Vykonávání předpisů a zákonů záviselo většinou jen na libovůli jednotlivých vrchností a bylo velmi relativní. Feudálové je dodržovali jen potud, pokud vyhovovaly jejich zájmům; tyto předpisy a zákony totiž byly často v rozporu se zájmy jednotlivců, přesto že byly diktovány zájmy feudálů jako třídy. Města, proti nimž byly předpisy většinou zaměřeny — pokud nebyly kompromisem — o jejich plnění nedbala, stejně jako poddaní.

Přes tyto nedostatky výkonné moci stavovského státu nelze zákonodárnou činnost jeho institucí podceňovat, a to nejen proto, že vyjadřuje určité třídní zájmy a třídní politiku, ale i z hlediska skutečné hospodářské činnosti. Předpisy stavovského státu se řídila především soudní praxe, která mohla za nedodržo-

vání předpisů uplatňovat drastické sankce, jdoucí u příslušníků vládnoucí třídy až po konfiskaci majetku. Poddaným byly ukládány různé tělesné tresty a v případě měst měly trestní sankce formu mocenských a hospodářských opatření (povolení mimotržního obchodu, zákaz dovozu zemědělských výrobků na městské trhy apod.). Konečně velkostatek sám byl vzhledem k jednoznačnému třídnímu zaměření zákonodárství v jeho prospěch nucen celozemské zákonodárství respektovat a poskytovat mu výkonnou moc.

Naznačené mocenské poměry uvnitř stavovského státu se plně projevily v 15. a 16. století v právním zajištění feudálního pozemkového vlastnictví v rukou šlechty. Pevné vlastnictví půdy poskytovalo jednotlivcům i celým stavům nejdokonalejší záruku jejich moci. Zároveň nutno poznamenat, že v období feudalismu nebylo pevné vlastnictví ani u šlechty samozřejmou věcí, a to ani po překonání lenních poměrů.

Pro šlechtu totiž existovalo jednak nebezpečí státních zásahů a od doby, kdy se půda stala zbožím, zejména nebezpečí přechodu pozemkového vlastnictví na jiné stavy cestou prodeje. Kromě toho byly u značné části velkostatků vlastnické poměry nejasné podmíněností držby, dědickými nároky a častou změnou majitelů. Proto bylo základní tendenci zemské legislativy v 15. a 16. století všestranné zabezpečení feudálního pozemkového vlastnictví v rukou šlechty. Tomuto cíli sloužil především celý systém zemského práva, v němž ochrana feudálního pozemkového vlastnictví v rukou šlechty zaujímá ústřední postavení. Právní historiografie poukázala na to, že podrobně propracované procesní řízení je formulováno tak, aby vyloučilo zasahování panovníka do majetkových práv stavů, což by teoreticky bylo při postavení panovníka v zemském soudnictví možné.[18] Panský a rytířský stav, ovládající zemský soud a zemské desky, které poskytovaly nejvyšší právní záruku pozemkovému vlastnictví, během 15. a 16. století soustavně usiloval o vyloučení možnosti přechodu feudálního pozemkového vlastnictví na panovníka, duchovenstvo a města, a to nejrůznějším způsobem.

V poměru k panovníkovi šlo především o úpravu dědického a odúmrtního práva, neboť odumřelé šlechtické statky odedávna spadaly na panovníka. Koruně se tak naskytoval důležitý zdroj nabývání pozemkového vlastnictví, ze kterého Koruna v některých údobích skutečně čerpala. Záleželo na tom, do jakého stupně příbuzenství se podle ustanovení dědického řádu budou moci šlechtické statky dědit, než přejdou odúmrtí na panovníka. O dědické právo se tedy mezi šlechtou a panovníkem rozvíjel tuhý boj, jehož významné fáze postihujeme právě ve druhé polovině 15. a v 16. století.[19]

Až do 15. století v podstatě platila ustanovení dědického práva, kterého feudálové dosáhli ve volebních kapitulacích Jana Lucemburského. Podle nich

připadá králi právo odúmrti teprve tehdy, když zemřelý majitel nemá mužských ani ženských dědiců do 4. stupně pokrevnosti a pokud majetek závětí neodkázal někomu jinému. Kalousek ukázal, že toto ustanovení se vztahovalo jen na dílné příbuzné zemřelého.[20] Právo odúmrti, již v předhusitské době tak silně omezené, poskytovalo Koruně přesto možnost nabývání statků a bylo stále předmětem sporů a úprav, v nichž se obrážel poměr sil mezi panovníkem a stavy, jakož i význam pozemkového vlastnictví pro stát. Je příznačné, že feudálové v Čechách dosáhli v tomto směru největšího úspěchu v době vlády Jagelovců. Roku 1497 bylo v Čechách rozšířeno dědické právo majitelů svobodných statků i na nedílné příbuzné bez určení stupně pokrevenství. Toto ustanovení bylo vtěleno do všech českých zemských zřízení 16. století.[21] Na Moravě sice trvalo déle, než se panovník docela zřekl odúmrtního práva, ale vývoj spěl ke stejnému výsledku. Již r. 1437 bylo na Moravě rozšířeno dědické právo do 4. kolena i na nedílné příbuzné.[22] Matyáš Korvín prodloužil r. 1484 dědickou posloupnost do 5. kolena[23] a Vladislav Jagelovský toto privilegium potvrdil. Roku 1523 bylo dědické právo feudálů rozšířeno do 6. kolena a konečná resignace panovníka na odúmrť byla provedena r. 1587 privilegiem Rudolfa II. Výslovně se zde uvádí, že Morava je v dědickém právu zrovnoprávněna s Čechami, což znamenalo přiznání neomezených dědických práv po mužské i ženské linii.[24]

Dalším významným prostředkem nabývání pozemkového vlastnictví bylo pro Korunu zabavení majetku trestem za velké zločiny. To přicházelo v úvahu jen ve výjimečných případech a bylo to ostatně obvyklou feudální precedenční hrozbou proti možnému porušení práva. Nicméně i ke skutečným zabavením docházelo a feudálové měli zájem na tom, aby si i v tomto případě zajistili rodovou nezcizitelnost majetku. Moravští stavové v tomto směru dosáhli definitivního úspěchu koncem 16. a začátkem 17. století. Rudolf II. se vzdal nároku na zabavení statků provinilcům a Matyáš vydal r. 1614 stavům konečné privilegium, v němž svoluje, aby propadené majetky byly předány příbuzným provinilce.[25]

Resignace panovníků na nabývání pozemkového vlastnictví odúmrtí nebo pokutami podstatně posílila autonomii velkostatku a je jedním z nejdůležitějších výsledků stavovské politiky. Královská privilegia z konce 16. a počátku 17. století nejsou ovšem jen výrazem slabosti královské moci, ale také důsledkem nové situace ve vývoji státních financí. S rozvojem pravidelného berního systému v 16. století ztratily příjmy z královského zboží rozhodující význam, kterého nyní nabyly berně. Proto i centralisující habsburský stát mohl v této oblasti dokončit vývoj, který vyvrcholil v době hlubokého úpadku panovnické moci, a motivovat zmíněná privilegia panovníkovou milostí za daňové a vojenské služby stavů. Resignace státu na rozšiřování feudálního pozemkového vlastnictví se plně projevila v době pobělohorských konfiskací, i když je zde nutno brát

v úvahu mimořádnou situaci. Statky, konfiskované protihabsburské oposici, přešly vesměs do rukou nových feudálních vlastníků a stát tak nezaznamenal téměř žádný zisk.

Vůči království postupovaly všechny stavy jako celek a zmíněných privilegií dosáhlo kromě šlechty i duchovenstvo a města. Šlechta však využila své hegemonie ve stavovském státě k tomu, aby legislativně zajistila své pozemkové vlastnictví i proti duchovenstvu a městům. Chtěla zabránit prodeji statků jiným stavům a výmazu statků ze zemských desek.

Dalšímu pronikání církve do feudálního pozemkového vlastnictví zasadilo v českých zemích citelnou ránu husitství. Na Moravě sice nebyla likvidace pozemkového vlastnictví církve tak radikální jako v Čechách, avšak i zde využili feudálové krize církve a zmocnili se mnoha církevních statků. V 16. století pak tento proces pokračoval. V době hlubokého úpadku a rozchvacování církevního majetku byly v zemském právu formulovány důležité články, které měly stávající stav kodifikovat a zabránit eventuálnímu nabývání feudálního pozemkového vlastnictví církví. R. 1511 byl na zemském sněmu přijat zákon, který se stal součástí všech zemských zřízení v 16. století a kterým se zakazovalo vymazování statků ze zemských desek při prodeji duchovním osobám, jakož i vydávání listů na takové prodeje. Kdyby však k takovému prodeji došlo, má statek připadnout králi.[26] Ve druhé polovině 16. století se na sněmu zakazuje prodávání statků církevním osobám, které nebyly přijaty za obyvatele země, a udílení prelatur takovým osobám.[27] Tato ustanovení byla dodržována a zabraňovala nové kumulaci církevního majetku v době, kdy se církev zotavovala z porážek husitství a reformace. Netýkala se však olomouckého biskupství, které mělo v zemském právu postavení světského knížecího majetku.

Svého postavení ve stavovském státě využívala šlechta přirozeně i k ochraně svého pozemkového vlastnictví proti měšťanstvu, které se vzhledem k nedostatku možností výhodných kapitálových investic orientovalo na bezpečnou půdu zakupování pozemků, i proti městům jako celkům. Jednotliví měšťané se přirozeně omezovali na koupi drobných majetků, vinic a dvorů. Ve druhé polovině 15. století, kdy nejintensivněji probíhal boj mezi feudály a městy o hospodářská privilegia a o politické postavení, odpíral zemský soud zapisovat tyto statky měšťanů do zemských desk a zaručit tak výsostně jejich vlastnická a dědická práva. Vlastnické právo na pozemek, nezapsaný v zemských deskách, bylo vždy problematické. Ve smlouvě mezi šlechtou a městy z r. 1486 byla však tato otázka vyřešena v podstatě ve prospěch měšťanů, kteří dosáhli práva zapisovat své statky do desk, při čemž jejich právní záležitosti zůstaly zcela v kompetenci zemského práva.[29]

Koncem 16. století se mezi šlechtou a městy rozpoutal nový boj, tentokráte již o zakupování velkostatků městy jako celky. Rozvoj pozemkového vlastnictví měst v 16. století začal zřejmě vzbuzovat obavy šlechty, a proto

byla na sněmu 1599—1600 přijata zásada, že města nemají skupovat statky k obci.[30] Odpor měst proti této zásadě, kterou se soud snažil prosazovat (r. 1599 nařizuje Uničovským, kteří koupili panství Rudu, aby panství zase prodali a kup aby byl vymazán ze zemských desk),[31] měl být řešen obvyklým způsobem: sněm požádal města, aby na skupování statků k obci předložila privilegia a zatím aby statky neskupovala. V suplikaci, kterou městský stav poslal císaři r. 1612, stojí na prvním místě požadavek, aby sněmovní artykul z let 1599 a 1600 „o nekupování statkův pozemských zase zdvižen a k napravení přiveden byl".[32] Otázka zůstala sporná.

Nyní si všimněme, jak se tato politika ochrany feudálního pozemkového vlastnictví projevila v konkrétních majetkových poměrech jednotlivých stavů. Otázka rozdělení a vývojové dynamiky majetkových poměrů byla již několikrát řešena na základě zkoumání majetkových přesunů v zemských deskách a zejména v berňových registrech. S použitím údajů berních soupisů je ovšem spojeno několik metodických otázek, které je třeba si ujasnit.

Hrubý sestavil na základě berních soupisů z let 1526, 1585 a 1619 tabulku, z níž vycházelo, že během 16. století ztrácí rytířský stav asi polovinu svého majetku: roku 1526 měli rytíři podle Hrubého 42,1 % celkového pozemkového vlastnictví a v r. 1585 již jen 23,3 %.[33] Tento fakt byl považován za příznak úpadku drobných a středních statků v této době. Radimský však otiskl nová berní registra z první poloviny 16. století, která zachycují $^3/_4$—$^4/_5$ celé Moravy a podle kterých měli rytíři již v polovině 16. století pouze 22,8 % půdy; to znamená, že během století nedošlo v rytířské držbě k žádným podstatným změnám.[34]

Rozpor v údajích pramenů tkví v rozdílném berním klíči Hrubého a Radimského register. Hrubému sloužil jako pramen berní výkaz, vypracovaný na základě tzv. „berních koní". Výkaz uvádí jméno berníka a počet zbrojních koní, kterými byl povinen státu. „Berní kůň" byla stará berní jednotka vojenského charakteru. Každý pozemkový vlastník musel podle určitého klíče postavit ze svého majetku jistý počet ozbrojených koní do boje. Místo skutečného stavění válečných koní se postupem času ujalo placení, při čemž suma na jednoho berního koně byla určena sněmem. Při dani z r. 1526 šlo o skutečné postavení hotovosti proti Turkům, při čemž 1 kůň měl být postaven z každého tisíce zl. odhadu majetku.

Berní seznamy z let 1585 a 1619 mají za základ berně počet poddaných. Berní registra znojemského a olomouckého kraje z první poloviny 16. stol. si za základ berně vzala polovinu z úročních peněz, které vrchnost vybírala od poddaných. Registra znojemského kraje uvádějí celkové sumy pouze u jednotlivých berníků, olomoucká pak uvádějí i jednotlivé vesnice.

Můžeme tyto rozdílné údaje vůbec považovat za obraz rozdělení pozemkového vlastnictví a vzájemně je srovnávat?

Tady narážíme na problém středověké statistiky. Musíme se vzdát naděje, že bude možno přesněji v celozemském měřítku vyčíslit poměry v pozemkové držbě před prvními katastry. Bylo ostatně již ukázáno, jak problematická jsou čísla katastrů ještě v 17. a 18. století, máme-li na mysli rozsah pozemků. Snaha zjistit přesněji plošný rozsah pozemků jednotlivých stavů a jejich rozdělení na dominikál a rustikál je ve starší době marná. Ale i kdybychom měli možnost zjistit v 16. století plošnou výměru pozemků, z toho orné půdy, pastvin, lesů apod., nebylo by stejně možno jen na základě těchto údajů srovnávat majetek jednotlivých vlastníků vzhledem k obrovským rozdílům v hodnotě pozemků v 16. stol.

Otázku správného klíče pro zjištění hodnoty pozemkového vlastnictví si nepochybně kladli i autoři berních předpisů, kteří hledali měřítko, kterým by bylo možno stanovit daň úměrnou hodnotě pozemkového vlastnictví. Ideálním podkladem byl odhad ceny majetku, avšak libovůle přiznání a nedostatek kontroly tento daňový klíč znehodnocovaly, takže bylo nutno hledat podklad, který by alespoň částečnou kontrolu zaručil. Ve druhé polovině 16. století se na základě zkušeností ustálila daň z počtu poddaných. Bylo to nepochybně jedno z nejsprávnějších kritérií, které vůbec bylo možno v daňovém systému této doby uplatnit. Poddaní byli svými dávkami, svou prací a svou kupní schopností základním zdrojem feudální pozemkové renty i hodnoty pozemkového vlastnictví. Kromě toho mohl být jejich počet kontrolován podle urbariálních vrchnostenských soupisů. Berní soupisy z let 1585 a 1619 jsou tedy již přibližným obrazem hodnoty pozemkového vlastnictví a jsou dobře srovnatelné.

Větší problém je u berních register z první poloviny 16. století, při čemž právě jejich údaje jsou pro zjištění vývojové tendence nejdůležitější. Radimský vysvětluje vysoký odhad rytířského majetku z r. 1526 nadměrným zatížením rytířů daní, určenou na vojenské účely.[35] Tento soud je možno přijmout a vzít za základ Radimského údaje, které se svým berním klíčem blíží skutečnosti daleko více než odhad. Opírají se totiž o poddanskou činži, která v podstatě odpovídá počtu poddaných. Na jednotlivých panstvích nemohly být ve výši činží takové rozdíly, aby porušily její přímý vztah k počtu poddaných. Při velkých číslech se rozdíly zcela setřely a můžeme říci, že poměr berně z činže odpovídal v podstatě poměru počtu poddaných. Tím je také dána možnost srovnávání hodnoty pozemkového vlastnictví jednotlivých stavů v první a druhé polovině 16. století. Jediným závažnějším nedostatkem je zde to, že Radimského registra z první poloviny 16. stol. nezachycují poměry na celé Moravě. Chybí v nich berní kraj brněnský, který představoval $^1/_4$—$^1/_5$ celé Moravy. Na základě register z pozdější doby však lze mít za to, že zde poměry nebyly tak

odlišné, aby mohly podstatně změnit vzájemný poměr vlastnictví mezi jednotlivými stavy, tak jak vyplývá z register pro ostatní část Moravy.

Berní registra nám tedy poskytují tento obraz rozdělení pozemkového vlastnictví mezi stavy v procentech:

Doba	Páni	Rytíři	Církev	Města	Pramen
1526	43,3	42,1	13,1	1,4	Hrubý, berní koně
první pol. 16. stol.	47,5	22,8	27,2	2,5	Radimský, 3/4 Moravy
1585	52,2	23,3	18,1	6,1	Hrubý, poddaní
1619	55,53	20,38	17,92	6,14	Hrubý, poddaní

Na pozemkovém vlastnictví se tedy podílely jen privilegované stavy feudální společnosti — panovník, církev, šlechta a města. Vlastnictví svobodníků a poddanských městeček bylo tak nepatrné, že ani nemusí být bráno v úvahu; kromě toho majetek poddanských městeček spadal pod vrchní pozemkové vlastnictví jejich vrchností.

Původní rozsáhlé državy moravských markrabat z lucemburského rodu se většinou rozplynuly v době husitského revolučního hnutí, kdy přecházely do držení šlechty. Během 15. století byl jejich rozklad dovršen. Také lenní vlastnická práva byla bouřlivými událostmi doby uvedena v pochybnost a pro Korunu byla konec konců bezcenná vzhledem k volnosti lenního svazku. Matějek na základě zemských desek vypočetl, že v době vlády Jiřího z Poděbrad, Matyáše Korvína a Vladislava Jagelovského přešlo z královského majetku do rukou šlechty 13 měst, 27 městeček, 20 hradů, 16 tvrzí a 325 resp. 400 vesnic, což představuje asi 16 % z celozemského pozemkového vlastnictví.[37] Vezmeme-li v úvahu resignaci na odúmrtní právo, vidíme, že úplný rozklad zeměpanského majetku byl již dovršen.

Církev si na rozdíl od království a na rozdíl od poměrů v Čechách udržela na Moravě v pozemkovém vlastnictví významné místo. Podle berních materiálů představovaly církevní statky v první polovině 16. století v olomouckém a znojemském kraji něco přes čtvrtinu pozemkového vlastnictví. To již měla církev za sebou dobu velkého zcizování, jemuž podle Matějka padlo za oběť jen od šedesátých let 15. stol. do poloviny století 16. asi 275 církevních vesnic, tedy asi 11,5 % celozemského pozemkového vlastnictví.[38] Během druhé poloviny 16. stol. pokles církevního majetku pokračoval, ale ještě v r. 1619 tvořil 18 % celkového stavovského vlastnictví, zatím co v Čechách církev r. 1603 vlastnila pouze 5 % statků.[39]

Ze správního hlediska byl majetek církve rozdělen na oblast klášterů a na

oblast biskupa a kapitul. Klášterní zboží částečně podléhalo vlivu podkomořího a bylo zatíženo ochrannými právy; majetek biskupa a kapitul byl svobodný.

Moravské kláštery jsou v 16. století ve stavu hlubokého úpadku organisačního, hospodářského a církevně-morálního.[40] Ani počátky protireformace a soustavné snahy olomouckých biskupů o zlepšení situace nevedly k obratu. Feudálové nacházeli stále nové cesty, jak získávat klášterní statky[41] a jakýkoliv pokus o revindikaci klášterního jmění byl marný. Počátkem 17. století náležela klášterům asi polovina církevního jmění na Moravě, tedy necelých 10 % celkové držby, s přibližně 7000 poddanských usedlostí. V berním seznamu z r. 1619 je uvedeno celkem 23 klášterů. Největší počet poddaných měl premonstrátský klášter Hradiště u Olomouce (1014), dále cisterciácký klášter Velehrad (730), premonstrátský klášter Louka (698), ženský cisterciácký klášter Tišnov (680), cisterciácký klášter Králové v Brně (627) a augustiniánský klášter sv. Tomáše v Brně (432). Z ostatních klášterů měly dva 300—400 poddaných, čtyři 200—300 poddaných, osm 100—200 poddaných a 3 pod 100 poddaných.[42]

Se stagnací a úpadkem klášterního zboží kontrastuje situace olomouckého biskupství. Z husitských válek vyšlo sice s určitými majetkovými ztrátami, ale brzy dosáhlo nových zisků. V 16. století jsou panství olomouckého biskupství daleko největším vlastnickým celkem na Moravě (kromě majetku pernštejnského v první polovině 16. století). Podle Hrubého čítal majetek olomouckých biskupů v polovině 16. století 9 panství, na kterých byla 2 města, 5 městeček a 174 vsí.[43] Tedy právě v této době se definitivně ustálila ona obrovská pozemková država olomouckých biskupů, která byla oporou církevní reakce. Biskupské statky byly svým právním postavením rovny statkům světských feudálů. Byly vyňaty ze zákazu kupování pozemků církví,[44] takže biskup mohl volně skupovat vesnice i celá panství. Dalším zdrojem pozemkových zisků byly pro biskupství manské statky. Vedle tzv. statků stolních, které byly pod přímou hospodářskou správou biskupa (a které spolu s Hrubým považujeme za vlastní biskupský majetek), byla na Moravě celá řada biskupských lén, pocházejících namnoze již ze 13. stol., kdy olomoučtí biskupové budovali lenní soustavu. V 16. století sice lenní systém olomouckého biskupství ztrácel svou vojenskou funkci, ale jeho osud se navzdory úsilí biskupových manů neshodoval s osudem lén královských. Biskupové se totiž svých lén nevzdávali dobrovolně a bez náhrady a všemožně se snažili přeměňovat léna v alodní vlastnictví. K přeměně biskupských lén na alody docházelo hlavně v blízkosti stolních statků.[45]

Stolní biskupské statky, k nimž na počátku 17. století patřila panství Kroměříž, Vyškov, Svitavy a Mírov, Libavá, Hukvaldy a Kelč, netvořily územně jednotný vlastnický celek, stejně jako majetky jiných velkých feudálů; v r. 1619 na nich olomoucký biskup přiznával 6557 poddaných.[46]

Dvě moravské kapituly, olomoucká a brněnská, se na církevním majetku podílely celkem nepatrně. Významnější byl majetek olomoucké kapituly, která

měla r. 1619 1734 poddanských usedlostí, zatím co kapitula brněnská jich v témž roce přiznává jen 394.[47] Majetek kapitul rovněž netvořil teritoriálně souvislý celek; většinou se skládal z rozptýlených vesnic a jejich částí, což souviselo se zvláštními vlastnickými poměry v kapitulách a s donačním původem jejich majetku.

Celkem tedy církevní držba poskytuje dvojí obraz: pokračující stagnaci a úpadek klášterního vlastnictví na jedné straně a značný rozvoj pozemkového vlastnictví olomouckého biskupství na straně druhé.

Podle berních register vlastnila šlechta v první polovině 16. století v olomouckém a znojemském kraji 70 % celkové hodnoty pozemkového majetku, r. 1585 na celé Moravě 75,5 % a r. 1619 75,9 %. Světští feudálové panského a rytířského stavu měli tedy svou převahu, tak jak ji zakotvilo zemské právo, podepřenou skutečnými majetkovými poměry. Vedle procesního řízení při majetkových převodech byla záštitou šlechtické pozemkové držby také instituce zemských desek, při jejichž vedení měli rytíři a páni suverénní a žárlivě střežené postavení. Statky, zapsané v deskách, byly vlastnicky zcela nezávislé. K prodeji šlechtického zboží mimo panský a rytířský stav docházelo skutečně jenom ve výjimečných případech, ale mezi těmito dvěma stavy, jakož přirozeně i mezi jednotlivými příslušníky šlechtických stavů, existovala čilá směna, jíž nebylo nijak bráněno, a to jak prodejem tak odkazy a uplatňováním dědických nároků.

Rytířský stav jako celek si během 16. století uchoval svůj majetek bez vážných změn. Všimněme si však, jaká byla tendence ve vývoji pozemkové držby uvnitř rytířského stavu. Vyjdeme z tabulky, která zachycuje podle berních údajů z první poloviny 16. století a z počátku stol. 17. počet vlastníků a velikost rytířských statků:[48]

	počet rytíř. majetků	části vesnic	1 ves.	2—5 vesnic	5—10 vesnic	přes 10 vsí	velikost nezjištěna
Olomoucký kraj 1538	110	8	27	44	21	4	6
Znojemský kraj 1535	71	15	21	26	8	—	—

		do 20 podd.	20—50	50—100	100—200	200—300	300—400	400—500	500—600	Počet poddaných neuveden
Morava 1619	146	30	36	31	12	11	3	5	7	10

Nevýhodou této tabulky je, že pro první polovinu 16. století uvádí majetky podle počtu osad, kdežto v první polovině 17. stol. je řadí podle počtu poddanských usedlostí. Nedostatek společného jmenovatele uvedených čísel znemožňuje tedy jejich přesné srovnání; než několik závěrů z ní můžeme vyvodit i tak.

Údaje z první poloviny 16. a z první poloviny 17. století dokazují známý fakt, že v rytířském pozemkovém vlastnictví převládala držba, která bude nadále označována jako drobná a střední. Drobná držba, vycházíme-li z celkového počtu poddaných na rytířských panstvích, představuje menší část rytířského majetku. V první polovině 16. století je ve dvou krajích z celkového počtu 181 rytířských majetků 71 ve velikosti jedné vesnice a méně, z čehož jen 23 vlastnických jednotek je menších než vesnice. Na začátku 17. století se procento nejdrobnější držby u rytířů zmenšuje, takže ze 146 rytířských majetků na celé Moravě má pouze 66 vlastnických jednotek méně než 50 osedlých, 54 má 50—300 osedlých a 15 rytířských majetků můžeme zařadit do velké držby.

Při srovnání údajů z poloviny 16. století a ze začátku stol. 17. vidíme, že se v rytířské držbě podstatně snížil počet vlastnických jednotek.[49] Vezmeme-li v úvahu to, že podíl rytířstva na celkové pozemkové držbě se za tuto dobu prakticky nezměnil, dojdeme k závěru, že uvnitř rytířského stavu došlo v této době ke značné majetkové koncentraci. Na počátku 17. stol. má celá řada příslušníků rytířského stavu několik panství: Jan Odkolek z Oujezdce vlastní Bludov (164 osedlých), Šilperk (286 os.) a Temenici (146 os.); Jan Šťastný z Prusinovic má Bartošovice (84 os.), Podštát, Veselíčko a Liptál (307 os.); Zoubkovi ze Zdětína patří Zdounky a Habrovany (596 os.), Milotovi ze Zástřízl Buchlov a Žeravice (440 os.), atd.[50] Koncentraci majetku uvnitř rytířského stavu potvrzuje i ta skutečnost, že několik nejbohatších rytířských rodů bylo během 16. nebo počátkem 17. století přijato do panského stavu. Tuto tendenci dále potvrzuje i úbytek nejmenších vlastnických jednotek. Registra z první poloviny 16. století uvádějí na Olomoucku a na Znojemsku 71 jednotek o jedné vesnici nebo o části vesnice, což je téměř 40 % z celkového množství vlastnických jednotek. Registra z počátku 17. století sice počet vesnic neuvádějí, ale předpokládáme-li, že jedna vesnice měla 20 usedlostí (tento předpoklad je spíše vyšší než skutečný průměr), pak nejmenší vlastnické jednotky představovaly v této době již jen 20 % z celkového počtu.

Ze stavů je v 16. a začátkem 17. stol. co do rozsahu pozemkového vlastnictví bezpečně na prvním místě panský stav. Už počátkem 16. stol. jeho držba přesahuje polovinu celozemského pozemkového vlastnictví a během 16. století stále pomalu stoupá. Majetek panského stavu byl soustředěn do daleko menšího počtu vlastnických jednotek, než tomu bylo u rytířů. R. 1526 je uvedeno v berním přiznání 74 vlastníků panského stavu, r. 1585 74 vlastníků

a r. 1619 88. Ve srovnání se stavem rytířským zde tedy vidíme tendenci právě opačnou. Současně s povlovným zvyšováním podílu panstva na celkovém pozemkovém vlastnictví vzrůstal i počet vlastníků. V letech 1585—1619 vzrůstal počet vlastníků dokonce o něco rychleji než podíl panského stavu na celkové držbě. Dochází tedy v panském stavu spíše k drobení majetků než k jejich koncentraci.

Vlastnické celky pánů se většinou skládají z několika panství, soustředěných v jedněch rukou. V r. 1619 má např. Dubský z Třebomyslic 4 panství, sirotci hraběte z Hodic 4 panství, Jan Bernard z Kunovic 2 panství, Jiří z Náchoda 3 panství, Zdeněk z Roupova 3 panství, Jindřich z Thurnu 3 panství, Zdeněk Brtnický z Valdštejna 2 panství, Jiří Bruntálský z Vrbna 2 panství, Jindřich Zahrádecký 4 panství, Karel z Žerotína 5 panství, Ladislav Velen z Žerotína 5 panství, Fridrich z Žerotína 3 panství, Karel z Lichtenštejna 4 panství, Adam z Valdštejna 2 panství, Václav ze Zástřízl 3 panství atd.[51] Žádný majetek však nedosahuje mimořádně velkých rozměrů. Počátkem 17. století je v jedněch rukou soustředěno maximálně 5 panství. Žádný z pánů pak se majetkem nevyrovnal olomouckému biskupovi. Během 15. a 16. století došlo na Moravě pouze k jednomu pokusu o vytvoření opravdu velkého majetkového komplexu. Vilém z Pernštejna, známý magnát, přední politická osobnost své doby a průkopník vrchnostenského hospodaření a obchodu, soustředil během svého života na Moravě a v Čechách přes 20 panství. Jádro jeho državy bylo na Moravě. Po dočasném rozdělení jeho majetku mezi dva syny se stal po smrti Vojtěchově opět jediným vlastníkem Jan z Pernštejna. V první polovině 16. století měli Pernštejnové na Moravě 18 panství, většinou velmi rozsáhlých. Tato panství tvořila téměř souvislou pozemkovou državu v oblasti západní a střední Moravy. V druhé polovině 16. stol. však nastala krize pernštejnského majetku a věřitelé, kupci a dědici se podělili o všechna panství. Rozklad tohoto majetku byl dovršen koncem 16. století vymřením rodu a přispěl podstatně k rozdrobenosti panského majetku.[52]

Majetek panského stavu ostatně nemůže být ztotožňován s velkou pozemkovou držbou. Berní registra ukazují, že i v panském stavu byli vlastníci malých statků s velmi malým počtem vesnic či poddaných. Avšak jádro pozemkového vlastnictví panského stavu bylo ve střední a velké držbě.

Města mají v 15. a 16. století vedle svobodných statků jednotlivých měšťanů také vlastní velkostatek. I když pozemkové vlastnictví měst dosáhlo pouze šesti procent, podařilo se některým městům soustředit poměrně rozsáhlá panství, jako např. Olomouci, která v r. 1619 přiznávala 1562 osedlých.[53] Je pozoruhodné, že od r. 1585 do r. 1619 se městské pozemkové vlastnictví téměř nezměnilo. Právě v této době totiž šlechta přijala na sněmu zmíněná již ustanovení, která měla městům znemožnit skupování statků; je tedy zřejmé,

že tato ustanovení měla úspěch a dalšímu rozvoji městského pozemkového vlastnictví skutečně zabránila.

O vlastnických poměrech jednotlivých stavů tedy lze říci, že během 16. stol. neprodělaly příliš velké změny. Přetrvává zde v podstatě situace, která se vytvořila již v 15. století. Na rozdíl od Čech je pro Moravu příznačný naprostý rozpad zeměpanského vlastnictví, větší podíl církevního jmění a rozhodná převaha pánů nad všemi ostatními stavy. Rytíři si jako stav své pozemkové vlastnictví udržují, ale dochází u nich k majetkové koncentraci na rozdíl od určitého drobení majetku panského. Růst městských velkostatků se koncem 16. století zastavil.

Tato situace v pozemkovém vlastnictví se odrazila i v třídně mocenských poměrech na Moravě, a to suverénní hegemonií panského stavu, jeho spojenectvím s rytířstvem, relativně větším vlivem katolické církve, zejména pak olomouckého biskupství, a stagnací měst. Pro vlastní hospodářskou strukturu však stavovské vlastnictví nemělo významu, pokud nebereme v úvahu to, že církevní držba zaostávala pod vlivem otřeseného postavení církve i v rozvoji nových forem hospodářství.

Pro hospodářskou strukturu a politiku měl daleko větší význam teritoriální obraz feudálního pozemkového vlastnictví.

Na velikosti panství, jeho kompaktnosti nebo rozdrobenosti je mnohdy hospodářská činnost a výrobní struktura přímo závislá. Je známo, že systém peněžních naturálních rent a málo rozvinuté vrchnostenské hospodaření odpovídalo rozdrobenosti feudální pozemkové držby. Pro vrchnost nepředstavovalo žádné potíže vlastnit jednotlivé vesnice nebo i části vesnic v různých končinách země, poněvadž jediným pojítkem mezi nimi bylo pouze vybírání naturálních a peněžních dávek. Byla zde tedy prakticky možná nekonečná rozdrobenost, a to nejen na jednotlivé vesnice nebo jejich části, ale i na jednotlivé osedlé a na jednotlivá práva a požitky.

Nutno však říci, že i v době převahy peněžní a naturální renty byly velkostatky z velké části teritoriálně ucelené. Vrchnosti se namnoze cílevědomě snažily vytvářet kompaktní okruhy své moci, což se velkým feudálům do značné míry podařilo již ve 13. a 14. století. Velké a jednotné územní celky vznikaly také v kolonisačních oblastech, které ve 13. stol. král feudálům daroval nebo kterých se zmocnili.[54] Ke scelování pozemků záhy směřovaly i církevní statky, kde byla rozdrobenost největší a kde tím byly sledovány i cíle hospodářské.

Rozvoj vrchnostenského hospodářství v 15. a 16. století vnesl do procesu pozemkové koncentrace nové podněty. Většina odvětví vrchnostenské výroby, na která se velkostatek orientoval, vyžadovala soustředění pozemků i poddaných. Vrchnostenské dvory, rybníky či pivovary se mohly vyvíjet pouze v prostředí

vlastních poddanských usedlostí, s nimiž byly těsně spjaty poutem pracovní síly i nuceného odbytu a nákupu. Druh vrchnostenského hospodářství a jeho rozvoj zde namnoze byl dán velikostí a kompaktností panství.

Přesto však nesmíme funkci územní jednoty v procesu rozvoje vrchnostenského hospodářství přecenit a považovat pozemkovou koncentraci za hlavní předpoklad strukturálních změn. Zejména otázka velikosti panství je velmi ožehavá. Mylně se soudilo, že pouze velká kompaktní panství měla podmínky pro všestranný rozvoj vrchnostenského hospodářství a že na nich bylo tempo tohoto rozvoje nejrychlejší; novější studie však ukazují, že i drobnější statky hospodařily intensivně ve vlastní režii, ale že jejich hospodářství bylo jinak zaměřeno.

V 16. století je teritoriální obraz feudálního pozemkového vlastnictví značně složitý a jen s velkými obtížemi by jej bylo možno zachytit mapově a statisticky. V celozemském měřítku máme k tomuto účelu k disposici opět pouze berní rejstříky. Chceme-li však rozdělit velkostatky do skupin podle velikosti, musíme zvolit určité kritérium. Berní materiály nám tu vycházejí vstříc tam, kde u jednotlivých statků uvádějí počet poddaných. I pro určení velikosti panství je totiž počet poddaných jediným užitečným měřítkem, neboť velikost velkostatku nemůžeme chápat jen ve smyslu teritoriálním. Toto hledisko by nám ani mnoho neřeklo, protože mezi jednotlivými velkostatky existovaly velké rozdíly co do lidnatosti a výnosu. Kritérium počtu poddaných nám pak nesporně pomůže stanovit poměr panství hospodářsky silných a slabých.

Berní materiály neumožňují sledovat přesnou křivku teritoriálního vývoje jednotlivých panství v 16. století, poněvadž registra z první poloviny 16. století jsou sepisována podle jiných hledisek než registra z konce století. Všimněme si proto pouze výsledku teritoriálního vývoje 16. století, jak vyplývá z berního rejstříku z r. 1619, zachycujícího situaci z konce předbělohorského období.[55]

Základem berního soupisu z r. 1619 jsou jednotlivá panství — nikoli vlastníci; u každého z nich je uveden počet poddaných. Můžeme jej tedy pro srovnání velikosti panství použít. Ze samotného soupisu však nevyplývá, zda jde o panství ucelená ve smyslu teritoriálním nebo pouze ve smyslu vlastnickém. Ve druhém případě by totiž nebyla vyloučena teritoriální roztříštěnost. Abychom poznali, zda panství, uvedená v soupisu, jsou teritoriálně ucelená nebo roztříštěná, museli bychom mít mapu velkostatků v této době. Takovou mapu lze vypracovat jen u panství, u kterých známe jména a polohu vesnic. J. Radimský sestavil na základě starších berních materiálů mapu, která názorně ukazuje, že v 16. století byla naprostá většina panství územně kompaktní. Pouze některé církevní statky nepřekonaly ani v této době svou teritoriální rozdrobenost. Až na nepatrné výjimky tedy můžeme považovat panství, uvedená v berním rejstříku z r. 1619, za teritoriálně jednotná a svou pozornost můžeme obrátit k vzájemnému poměru velikostních skupin.

V přiložené tabulce jsou velkostatky rozděleny do čtyř kategorií podle počtu osedlých. Do první kategorie, kterou bychom mohli nazvat drobnou držbou, jsou zařazeny statky do 50 osedlých. To je velikost jedné až dvou větších vesnic v úrodném kraji. Statky této kategorie vesměs nemají poddanského městečka. Na celé Moravě bylo takových drobných statků podle našeho pramene 135, tj. 36 % z celkového počtu panství. Bylo na nich však usazeno pouze 3463 osedlých, tj. 4 % celkového počtu obyvatelstva. Tato kategorie se dále dělí do tří skupin: do deseti, dvaceti a padesáti osedlých. Nejpočetnější jsou statky od 20 do 50 osedlých, které soustřeďují největší část poddaných drobné držby. To znamená, že počet statků, představujících jen části vesnic, byl zanedbatelně malý. Drobné statky náležely naprostou většinou příslušníkům rytířského stavu a značná část jich patřila k lenním statkům olomouckého biskupství.

Do kategorie střední držby jsou zařazeny statky s 50 až 300 osedlých. Jde tu většinou již o typické velkostatky s několika vesnicemi a s malými poddanskými městečky. Tato kategorie je nejpočetnější — zahrnuje 41 % celkového počtu panství, ale jen 26 % obyvatelstva. Na střední pozemkové držbě se podílely všechny stavy, ale rytíři mají mírnou převahu. V tabulce jsou statky střední držby zase rozděleny na skupiny od 50 do 100, od 100 do 200, od 200 do 300 osedlých. Nejpočetnější jsou statky nejmenší a nejméně je statků s 200—300 osedlých.

Kategorie velké držby je rozdělena do dvou skupin. Panství s 300 až 700 osedlých jsou početnější skupinou této kategorie: je zde 60 statků s 27 % veškerého obyvatelstva. Druhá skupina zahrnuje velké velkostatky, které můžeme označit jako skutečná latifundia. Bylo jich 32 s 42 % obyvatelstva. Kategorie velké držby tedy představuje 23 % z celkového počtu panství, ale je na ní usedlých 69 % všech poddaných.

Tak dostáváme určitý obraz o rozdělení poddaných do velikostních skupin velkostatků. Je zřejmé, že naprostá většina pozemkového vlastnictví i poddaných byla začátkem 17. století soustředěna do největších panství. Hospodářské a právní poměry na těchto panstvích mají tedy pro sociálně ekonomickou situaci tohoto období rozhodující význam.

Podívejme se ještě blíže na kategorii velkých statků, které budeme věnovat největší pozornost také proto, že o ní máme poměrně nejvíce pramenného materiálu. Ke skupině panství nad 700 osedlých náleží tyto velkostatky:

Kroměříž, Libavá	olomoucký biskup	1646 osedlých
Šternberk	kníže z Minsterberka	1721 „
Moravský Krumlov	Pertold z Lipé	1497 „
Telč	Vilém Slavata	1484 „
Plumlov, Prostějov	Karel z Lichtenštejna	1403 „
Moravská Třebová	Velen ze Žerotína	1406 „
Úsov	Karel z Lichtenštejna	1303 „

Hodonín, Bořetice	Zdeněk z Potštejna	1285	osedlých
Mírov, Svitavy	olomoucký biskup	1240	„
Hukvaldy	olomoucký biskup	1213	„
Tovačov	sirotci hr. Salma	1186	„
Brumov	Kavka z Říčan	1110	„
Strážnice	Jetřich ze Žerotína	1124	„
Hranice	Mol z Modřelic	1097	„
Židlochovice	Adam z Valdštejna	1092	„
Vyškov, Pustiměř	olomoucký biskup	1061	„
Uherský Ostroh, Kunovice	Bernart z Kunovic	1004	„
Zábřeh	Velen ze Žerotína	994	„
Mikulov	Dietrichštejn	959	„
Losín, Vizmberk	Jetřich ze Žerotína	964	„
Náměšť	Karel ze Žerotína	909	„
Velké Mezeříčí	sirotci Ladislava Berky	898	„
Helfenštejn	Jan Bruntálský z Vrbna	870	„
Slavkov	Vilém z Kounic	779	„
Břeclav	Velen ze Žerotína	768	„
Uherský Brod	Maxmilián z Kounic	745	„
Dolní Kounice	Jiří z Rogendorfu	735	„
Klášter Velehrad	Klášter Velehrad	730	„
Sovinec	Kobylka z Kobylího	712	„

Kdybychom tyto a další velké statky sledovali na mapě, zjistili bychom na první pohled, že jsou rozloženy většinou v okrajových částech země (Šternberk, Zábřeh, Uherský Ostroh, Uherský Brod, Strážnice, Břeclav, Mikulov, Hodonín, Telč, Moravský Krumlov, Náměšť, Moravská Třebová). Rozlohou největší panství jsou v kolonisačních oblastech a do kolonisační doby spadá také vznik některých z nich. Druhou skupinu panství s velkým počtem poddaných tvoří statky v hustě obydlených oblastech (Slavkov, Břeclav, Mikulov, Židlochovice, Hodonín, Vyškov). Právě tato panství patřila k hospodářsky nejvýznamnějším. Nejúrodnější oblasti jižní Moravy, moravských úvalů a Hané byly doménou střední a drobné držby, i když i zde je řada velkých panství (Tovačov, Vyškov, Hranice atd.).

Další důležitou skutečností z oblasti teritoriálního obrazu pozemkového vlastnictví je to, že se nevytvářely územně souvislé vlastnické celky. Všechny vrchnosti, které měly několik panství nebo statků, měly je rozmístěny v různých částech země. Mnohdy vlastnily statky i v Čechách nebo dokonce i v jiných zemích habsburské monarchie. Tím ztrácela mocenská váha majetku velkých feudálů na významu a jejich úsilí se pak zaměřovalo na získání vlivu v ústředních zemských institucích. Rozptýlenost majetků po celé zemi byla jedním z důvodů zájmu feudálů o posilování jimi ovládané zemské správy i podnětem zemského vlastenectví, s jehož projevy se v 16. století často setkáváme.

Koncem 16. století byl již u velké části velkostatků jejich teritoriální vývoj

dokončen a neměnil se podstatně ani v příštích staletích. Teritoriálně se velkostatky neměnily ani při velmi častých změnách majitelů panství.

Velikost velkostatků podle počtu poddaných roku 1619

Panství		Do 10 osedlých	10—20 os.	20—50 os.	celkem	% panství	% osedlých
Drobná	počet panství	18	35	82	135	36	
	na nich osedlých	110	556	2797	3463		4
Střední		50—100 os.	100—200 os.	200—300 os.	celkem		
	počet panství	80	58	32	170	41	
	na nich osedlých	5957	8632	7876	22465		26
Velká I		300—500 os.	500—700 os.		celkem		
	počet panství	41	19		60	15	
	na nich osedlých	13376	11775		25151		27
Velká II		700—900 os.	900—1200 os.	1200 a více	celkem		
	počet panství	8	12	12	32	8	
	na nich osedlých	6237	12524	17492	36253		42